

Н. М. ОНИЩЕНКО

МОНІЗМ У ПРАВІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

Стаття присвячена проблемі єдиного праворозуміння. Автор пропонує аналіз: а) системи теорій праворозуміння; б) певних характеристик, рис, ознак права. Це дозволяє розглядати право не тільки як теоретичну конструкцію, деякий «абсолют», а як найбільш діювий соціорегулятор суспільних відносин.

Ключові слова: право, праворозуміння, риси права, характеристики права, аналіз права, теорія праворозуміння, соціорегулятор, суспільні відносини.

Стаття посвячена проблеме единого правовопонимания. Автор предлагает анализ: а) системы теорий правовопонимания; б) определенных характеристик, черт, признаков права. Это позволяет рассматривать право не только как теоретическую конструкцию, некий «абсолют», а как наиболее действенный социорегулятор общественных отношений.

Ключевые слова: право, правовопонимание, черты права, характеристики права, анализ права, теория правовопонимания, социорегулятор, общественные отношения.

Article is devoted a problem uniform legal understanding. The author offers the analysis: systems of theories legal understanding; certain characteristics, lines, right signs. It allows to consider the right not only as a theoretical design, certain «absolute», and as the most effective social regulator public relations.

Key words: the right, legal understanding, lines of the right, the right characteristic, the right analysis, the theory legal understanding, social regulator, public relations.

Загальновідомим є те, що одним з основних завдань теорії держави і права є розробка категоріального апарату, окремих дефініцій, понять, правових конструкцій тощо. Ще Л.І. Петражицький вказував, що «першим основним завданням теорії права є утворення відповідного поняття, поняття «права»¹. Слід зазначити, що «шлях», пов'язаний з право розумінням, завжди був тернистим і досить складним. Пошук оптимального або універсального визначення права характерний як для вітчизняної, так і для зарубіжної юриспруденції, як в минулому, так і сьогодні. Залежно від тих чи інших аргументів, просторово-часових вимірів у історичній і правовій ретроспективі виникають різні напрями, спрямування та школи права.

© ОНИЩЕНКО Наталія Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПРН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Загальновизнана типологія права принаймні складається з: нормативістського підходу, соціологічного, теорії природного права, філософського розуміння права та інтегративної юриспруденції.

Не заперечуючи важливості кожного з цих напрямів і необхідність їх дослідження, хочемо зазначити, що пошуки єдиного або абсолютного визначення права, яке нарешті врівноважило б суперечки між прихильниками природно-правового, позитивного і філософського підходів до права не досягли своєї мети. Тому ми вважаємо, що постановка проблеми про праворозуміння, його сутність, природу, а здебільшого – призначення в суспільному, державному та правовому розвитку може охоплювати і охоплює щонайменше дві проблеми. Перша проблема, пов'язана з превалюванням однієї із зазначених вище теорій праворозуміння в певних просторо-темпоральних характеристиках. Друга проблема пов'язана із своєрідністю права, розглядом його витоків, принципів, функцій, а отже, констатацією того, що ця абстрактна категорія не може бути однаковою для різних державно-правових утворень навіть в рамках однієї правової сім'ї. Про це йдеться в підрозділі статті П.М. Рабіновича «Плюралістичність праворозуміння: випадковості чи закономірність?»².

Ця думка в тому чи іншому ракурсі обговорювалася вченими-правознавцями. Так, професор В.В. Лазарев виділяє професійне визначення права і наукове визначення права³. Професор Ф.М. Роянов, у свою чергу, констатує: «У вітчизняній юридичній науці при визначенні поняття права не з'ясовується про яке право іде мова, звідси спроба надати визначення права взагалі»⁴. Отже, для того, щоб право не лишалось відповідною абстрактною теоретичною моделлю, а одержало «кров» і «плоть», необхідно не стільки надати його універсальне визначення, скільки підкреслити важливість уявлення про нього як про дійовий, втім своєрідний регулятор суспільних відносин.

Внаслідок розвитку загальних уявлень «про місію права» в життєдіяльності людей, формування загальних та спеціальних знань про право, засобами як юридичної науки в цілому, так і загальної теорії держави і права, в суспільній думці формується уявлення про право як про деяку абстрактну категорію, а інколи, навіть, про певну сукупність теоретичних елементів, серед яких: система права, інститут права, субінститут, підгалузь права тощо.

Не заперечуючи сам по собі абстрактний рівень і характер права, в цій статті маємо за мету окреслити такі його характеристики, що допоможуть в усвідомленні і розумінні того, що це явище соціальної дійсності не може розглядатися як стателе, незмінне або як формат, однаковий для доволі різних держав, правових розвитків в різних хронологічних рамках.

Справа в тому, що право – універсальний регулятор, але не універсальна константа. В одних правових системах домінують одні риси права, в інших більш рельєфними є інші. Для того, щоб проаналізувати не стільки «всезагальність» найбільш дійового регулятора суспільних відносин, скільки навпаки, підкреслити своєрідність цього явища, пропонуємо розглянути: 1) витoki права (з урахуванням дії в тій чи іншій правовій системі); 2) постулати права (зв'язок з певними моральними канонами суспільства); 3) принципи права (їх більшу або меншу «питому вагу», в тому чи іншому соціумі); 4) функції права (результативність та дієвість права).

Право внаслідок тих же причин, що і держава, виникає під впливом економічних, політичних, соціальних та інших процесів. Що стосується первісних

суспільств, то йдеться про звичаї чи соціальні норми первісного суспільства, або мононорми. Під мононормою розуміли синкретизм соціальних норм, тобто єдність релігійних, моральних, правових тощо норм⁵.

Синонімом терміна звичаєве право може бути термін архаїчне право, що підкреслює їх відмінність від сучасного права. В спеціальній етнологічній літературі використовується також поняття «традиційне право», тобто про феномен права можна розмірковувати починаючи з ранніх стадій розвитку людського суспільства. Характеристику архаїчного права пов'язують з існуванням особливої юридичної ментальності. Про анімістичні уявлення стародавніх людей, що покладалися в основу первісних правопорядків писав у своїй праці «Чисте вчення про право» Г. Кельзен⁶.

Г. Гегель стверджував, що історія людства розвивається від несвободи до свободи, тобто від неправового стану до правового. Він писав, що східні деспотії знають лише одну вільну людину – деспота. Римська доба дає нам свідчення свободи цілого суспільного прошарку, а пруська дійсність в добу Гегеля постає як кульмінація розвитку права як інституції⁷.

Починаючи від середньовічних правознавців, аналіз та намагання пояснити феномен права були притаманні кожній правовій системі, в усіх просторових та часових координатах. Зрозуміло, що право як центральний елемент правової системи суттєво відрізнятиметься в романо-германській, англосаксонській або мусульманській правових системах.

Саме змістовна частина права залежатиме від тих чи інших витоків права, від того, яку роль відігравало звичаєве право або традиційна регуляція у формуванні правових норм. Яким чином враховувалися в якості джерел права рішення окремих судових інстанцій чи своєрідні джерела – такі, наприклад, як Універсали Центральної Ради. Адже для кожного юриста є зрозумілою відмінність правової системи, де основним джерелом права є: або нормативно-правовий акт, або правовий прецедент, або традиційно-релігійні норми.

Отже, від витоків права, що обумовлюються різними причинами – від економічного розвитку до географічного розташування країни, залежатиме розвиток права як соціального феномена і розвитку правової системи в цілому, що їх відображатиме. Причому, за нашим глибоким переконанням, право не може розглядатися «як єдиний зразок» навіть для країн однієї правової сім'ї.

Сьогодні деякі західні вчені зазначають, що єдиного права немає і бути не може, хоча окремі суспільства можуть мати єдине поняття права в подібних правових системах⁸.

Цікавим і маловивченим питанням в юридичній науці є питання про постулати права. Ця категорія є своєрідною, підлягає детальному дослідженню. Проте вже сьогодні можна констатувати, що постулати права відтворюють деяку внутрішню субстанцію права безпосередньо пов'язану з її моральним змістом.

Моральний і духовний прогрес сприяє розвитку людини як правової істоти і розвитку правової реальності. Не випадково у І. Канта моральний імператив і правовий принцип всезагальної формальної рівності співпадають. Він зазначав, що чинити треба зовні так, щоб вільний прояв твоєї сваволі був сумісний зі свободою кожного, відповідно до всезагального закону⁹. Мислитель, визначаючи поняття права, підкреслював, що «право - це сукупність умов, при яких сваволя особи сумісна зі свавіллям іншого з погляду всезагального закону свободи»¹⁰. Людству доведеться ще досить довго працювати у напрямі підготовки кожного члена

суспільства до усвідомлення здатності шанувати право, тобто до сприйняття його канонів, приписів та настанов.

Оскільки людина живе в соціокультурному просторі, правова реальність не може формуватися поза ним і не нести на собі відбиток і культури, і соціальності. Правова реальність органічно включена в загальний, єдиний, нормативно-ціннісний континуум «соціальність-культура». Як соціальне явище в об'єктивній формі, право існує в правових відносинах і соціальних інститутах, в суб'єктивній формі – в правосвідомості, що відтворює правове життя. Цивілізований соціум вбачає в праві засіб захисту своєї цілісності та саморозвитку¹¹.

В регулюванні суспільних відносин право взаємодіє з мораллю. Для пояснення правових норм, необхідний не тільки їх всебічний аналіз із врахуванням ідей правової свідомості суспільства, соціальної групи, а й вияв взаємозв'язків норм права з принципами і нормами моралі, з моральною свідомістю суспільства. Застосування норм права потребує проникнення в моральну оцінку життєвих відносин, обставин з конкретної юридично значущої справи. Аналіз моральних відносин, їх оцінка мають особливе значення при розгляді шлюбно-сімейних, а також багатьох цивільних та кримінальних справ.

Досить показовою щодо морального наповнення правових норм є правова система США, де діють одночасно принаймні 53 різні правові системи (федеральна, правові системи 50 штатів, правова система округу Колумбія та правова система приєднаної до штатів держави – Пуерто-Ріко)¹². Те, що в одному штаті є тяжким злочином, в іншому – лише моральна провина.

Проблема співвідношення права та моралі традиційно розглядається в контексті виділення загальних і відмінних рис названих явищ. При цьому самі феномени «право» та «мораль» сприймаються як самостійні і відокремлені. Подібний підхід допустимий тільки в тому випадку, якщо говорити про право і мораль як про метафізичні (які розглядаються поза реальними життєвими обставинами) категорії. Більш логічним є розгляд проблеми співвідношення права та моралі в контексті взаємообумовленості моральних і юридичних засад у змісті правових норм. Основною моральною засадою началом права є його справедливість, що ж стосується юридичної засади, то, на нашу думку, це насамперед загальна значимість і результативність правового припису.

Оцінка права з точки зору справедливості являє собою суб'єктивну характеристику, яка реалізується на рівні індивідуальної або суспільної правосвідомості.

В основі уявлень про мораль і право знаходяться інтереси людини. Та чи інша група або соціум відповідно до своїх інтересів формує власне розуміння моралі і права. Більше того, не є обов'язковим, щоб всередині тієї чи іншої групи існували ідентичні уявлення. Так, прихильники тієї чи іншої релігії керуються одними уявленнями про мораль. Проте залежно від майнового стану їх уявлення про власність (а це вже сфера правових ідей) можуть бути різними.

Отже, якщо «не вбий», «не вкради» – загальні моральні канони для будь-якої правової системи, то в багатьох випадках і в різних аспектах право, віддзеркалюючи моральні настанови, може суттєво відрізнятись і відрізняється в окремих державно-правових системах у різних часових і просторових вимірах.

Ще однією характеристикою, що свідчить про своєрідність права в певних заданих координатах часу і простору, є принципи права. Принципи права беззаперечно належать до його основних механізмів. Принцип – це завжди вихідна засада, це – завжди ідея, а, крім неї, і норми, і соціальні відносини, оскільки принципи набувають нормативного і правозастосовчого змісту.

Принципи поширюються на багато сфер життєдіяльності людини. Вони реально перетворюються в дійсність, мають певне ідеологічне і виховне значення. Погоджуючись з тим, що принципи права в даному викладі не є здобутком права однієї якої-небудь держави або ряду держав певного історичного періоду, слід зазначити, що вони відтворені всією історією права та всього правового розвитку, деякі з принципів сформовані ще в період формування римського права і здобули свого втілення та застосування в різних історичних умовах.

Втім хотілося б висловити думку, що правове поле кожної країни в кожний історичний період включає в себе дві складові: одна – це загальні глибинні підвалини права, що відтворюють історію і втілюють правопреємство; інша складова – це особливості, пов'язані із специфікою кожної країни. Поєднання цих двох складових створює індивідуальну, неповторну «картину» права різних країн. Слід визнати, що всі вони в демократичних суспільствах спираються на загальну основу правових принципів¹³.

Слід усвідомлювати, що в різних темпоральних рамках правові принципи можуть відігравати і відіграють різну роль у правовому та державному розвитку. Так, у країнах із сталою демократією, стабільним правовим порядком домінує принцип верховенства права, який пронизує всю правову тканину, є головним засобом і метою суспільного розвитку.

Принцип верховенства права є одним з основних, основоположних принципів правової матерії, правової доктрини та правового життя. Він є визначальним при формуванні всіх інститутів держави і суспільства в цілому. В такому розумінні право виступає найвищою соціальною цінністю, найголовнішим суспільним орієнтиром. Саме на них має спиратися законодавець, закріплюючи загальнообов'язкові приписи, надаючи їм нормативного характеру.

Проте при заостренні кризових явищ, девальвації ідеалів законності, корупції в органах державної влади та управління, дискримінації прав людини, на нашу думку, в системі правових принципів неминуче починає домінувати принцип верховенства закону (не в розумінні його диктатури, а скоріше в розумінні суверенітету закону, «недоторканності закону»)¹⁴.

В такий спосіб слід зазначити, що право, яке втілює принципи соціальної свободи, соціальної справедливості, демократизму, гуманізму, рівноправності, законності, принцип взаємної відповідальності особи і держави в залежності від багатьох внутрішніх та зовнішніх умов розвитку відповідної держави будуть або менше, або більше регулювати відносини, відображені відповідними правовими принципами, а отже мати більшу або меншу «насиченість» ними.

Сучасна юридична наука визначає, що функції права – це основні напрями впливу права на суспільство, що відображає суттєві риси, властивості й ознаки права.

Слід зазначити, що питання про сутність права і його призначення в житті суспільства безпосередньо пов'язане з його функціями. В свою чергу, саме правові функції відображають легітимність діючої влади, загальносоціальну спрямованість діяльності держави. Оскільки право покликане забезпечувати інтереси всіх членів суспільства і кожного з них зокрема. Отже, право повинно бути найбільш ефективним соціальним регулятором, визначати можливу і обов'язкову поведінку в суспільстві.

В такий спосіб право справляє безпосередньо позитивний вплив на поведінку суб'єктів правовідносин та на систему суспільних відносин у цілому, а це, в свою

чергу, відображають регулятивна, охоронна, виховна, функція переконання, прирису та інші функції права.

Як зазначають сучасні правознавці, право за своєю природою покликане в суспільстві узгоджувати протилежні інтереси різних соціальних суб'єктів, сприяти розв'язанню різних соціальних суперечностей, примушуючи сторони шукати компроміси, укладати угоди тощо¹⁵.

Особливо важливою є превентивна, попереджувальна місія права. Правові норми утримують в собі санкції – саме завдяки їм ця місія значною мірою і здійснюється.

Оскільки суспільство, як соціологічна реальність, постає як структура нормативно встановленої та координованої поведінки, то заслугою та пріоритетом права є те, що воно не лише впорядковує й інтегрує суспільні дії, зберігаючи цілісність і усталеність суспільного організму, а й сприяє створенню узагальнених, міцних і стійких моделей поведінки. «Впровадження правового регулювання, – пише Р. Циппелус, – надає соціальній дійсності стабільності та особливої орієнтаційної впевненості. У плюралістичній боротьбі думок стосовно того, що є дійсно правильним і справедливим, правові норми пропонують надійні та гарантовані лінії поведінки»¹⁶. Завдяки праву поведінка, що відхиляється від норми, утримується в жорстких межах санкцій, відновлюється регулятивний стан речей, що був порушений девіантною поведінкою, соціальні конфлікти позбавляються деструктивної сили, які врегульовані раціонально-договірним способом - так право здійснює свою суспільно формуючу та стабілізуючу функції. Ці функції здійснюються засобами адаптації до вимог держави, конкретних осіб, громадянського суспільства, досягнення конкретних цілей із зміцнення соціального порядку, збереження власної системної цілісності, захисту основних нормативно-ціннісних принципів, моделей належного, ідеалів, що є довготерміновими – морально-правовими орієнтирами¹⁷.

В кожному правовому середовищі право виконує відповідні функції, проте їх «регулююча» або «охоронна» дія є різною в різних суспільствах та різних хронологічних межах. Тому право як найбільш дійовий регулятор суспільних відносин вирізнятиметься також своїм функціональним навантаженням, в якому домінують або регулятивні, або охоронні властивості. Ефективність правового регулювання серед багатьох факторів не в останню чергу обумовлюватиметься результативністю правового впливу – правовими функціями.

Підсумовуючи вищевикладене зазначимо, що метою цієї статті є аналіз права не як абстрактного конструкту, а як державного регулятора суспільних відносин, що має характерні властивості, риси та ознаки залежно від витоків формування, своєрідних постулатів – моральної насиченості правових норм, правових принципів, що більше або менше застосовуються в правовому житті та правовій політиці держави, залежно від специфіки державного, суспільного та правового розвитку, і врешті-решт, від функцій, які відрізняються не тільки змістовними характеристиками, але й формальною реалізацією в процесі право-державотворення.

Аналіз тих чи інших ознак, рис, властивостей права не може бути вичерпним не тільки в рамках однієї наукової статті, але й окремої монографії, циклу монографій, що осмислюються вченими і усвідомлюються в певному суспільстві. Тому наша спроба дослідження тих чи інших характеристик права має за мету не стільки всеосяжний в кількісному розумінні характер, скільки спробу виокреми-

ти ті з них, що можуть стати в пригоді для розуміння сутності, природи, функціональної ролі права в тому чи іншому суспільстві, в певних просторово-часових характеристиках.

1. *Петражицкий Л.И.* Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – СПб., 2000. – С. 203. 2. *Рабінович П.* Загальносоціальна («природна») правова система: поняття і структура // Вісник Академії правових наук України. – № 4 (55). – Х., 2008. – С. 6. 3. *Общая теория государства и права / Под ред. В.В. Лазарева.* – М., 1994. – С. 29. 4. *Роянов Ф.М.* Юридическое право: время разобраться по существу. Препринт. – Уфа, 2001. – С. 4. 5. *Шершеневич Г.Ф.* Общая теория права: Учеб. пособ. – М., 1995. – Т. 2. – С. 112. 6. *Кельзен Ганс.* Чистое учение о праве. – Вып. 1. – М., 1987. – С. 48. 7. *Гегель Г.* Философия права / Пер. с нем.; Ред. и сост. Д.А. Каримов и В.С. Нерсисянц. – М., 1990. – С. 524. 8. *Шауер Ф.* Существует ли понятие права? // Российский ежегодник права. – 2008. – № 1. – СПб.: Юридическая книга, 2009. – С. 522. 9. *Кант И.* Основы метафизики нравственности. – СПб., 1995. – С. 529. 10. Там само. 11. *Мухаев Р.Т.* Теория государства и права. – М., 2005. – С. 489–495. 12. *Морозова С.А., Ильин А.В.* Из истории права. – М., 1996. – С. 263. 13. *Лившиц Р.З.* Теория права: Учебник. – 2-е изд. – М., 2001. – С. 200. 14. Див. про це детальніше: Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: Монографія / У двох книгах / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка / Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н.М. Оніщенко. – К., 2008. – С. 81–102. 15. *Оніщенко Н.М.* Проблеми ефективності законодавства: сучасна доктрина та потреби практики // Судова апеляція. – 2006. – № 2 (3). – С. 10–15. 16. *Циппеліус Райнгольд.* Філософія права / Є.М. Причепій (пер.з нім.). – К., 2000. – С. 300. 17. *Алексеев С.С.* Линия права. – М., 2006.